

ԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐՈՒԹԻՒՆՔ

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐԱԳՈՅՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆՑ ՀԱՄԵՄԱՏ

Հայոց Պատմութիւնը նոր շրջանի մը մէջ
կը մտնէ:

Գարագաշեան փորձած էր մեր անցեալը պատ-
կերացնել իրապաշտ վրձինով. հին պատմիչները հսկայ
համեմատութիւններ տուած կը թուէին իրենց դիպագնե-
րուն: Ասոնց կ'երեւէին շատերու՝ Գանովայի արձաններ, հիանալի՝
հեռուէն դիտողին, պակասաւոր՝ զիտնականին համար՝ որ իր զմայլման
վրայ կ'ապկածելով՝ մարմնոյն անդամազննութիւնը կը սկսի ըննել:

Հայոց Պատմութեան ուսուցումը անհրաժեշտ էր նախնի դարձած էր. Հայկն և Արամը — արդէն հնութեան ստուերին մէջ թաղուած — կրկին անգամ կը քողարկուէին տարակույսի մշուշէն. պէտք էր կամ հին զրոյցները սովորեցնել՝ առանց անոնց ստուգութիւնն երաշխաւորելու՝ կամ նոր կարծիքներ՝ ասոնց փոփոխականութիւնը ծանուցանելով:

Այս բոլորէն էր՝ որ հարկ էր մեր անցեալը ծանուցանել Եւրոպայի, Պէտք էր ամբողջ մը կազմել ցանուցիր գիտերէն, կարծիքներէն. — ուսումնասիրութիւնները քառսի երկոյթն ունէին. պէտք էր անկից հին Հայաստանը կազմել:

Եւ ահա երկու գիտնականներ՝ իրենց ոյժերը կը միացնեն՝ սպասուած յեղափոխութիւնը հանելու համար հին թագաւորներուն դէմ, այսպիսի աշխատակցութիւն մը օգտակար է գիրար լրացնելու կամ չափաւորելու համար:

Հայոց այս նոր Պատմութիւնը՝ ժամանակին ներկայացուց Բագմավէյ իր ընթերցողներուն. անոր տիտղոսն է. «Histoire des anciens Arméniens». հեղինակները՝ Noël Dolens և Khatch. հրատարակչը՝ Եւրոպայի Հայ Ուսանողական Միութիւնը (Genève, 1908): Գործը երկու նպատակի կը ձգտի. հայկական անցեալը կենդանացնել՝ իր ճշմարիտ ելութեամբ. զայն ծանօթացնել Եւրոպայի:

Տեսնենք թէ «Հին Հայերու պատմութիւնը» որքան յաջողած է իր դիտումներուն մէջ:

*
* *

Հայոց պատմութիւն մը՝ բաղադրական (synthétique) գործ մըն է:

Աւելի զբաղական աշխատութիւն կը պահանջէ նա՝ քան գիտական. Գարագաշեանի գործը անյաջող անցաւ՝ որովհետեւ բանասիրական էր միայն:

Հայոց պատմութեան բոլոր մասերը արդէն ենթարկուած են մասնագիտական

քննութեանց. գիտութիւնը ձեռք բերած էր կարեւոր արդիւնքներ. հարկ էր զանոնք ժողովել, դասաւորել, միացնել, պատկերով զանոնք լրիւ միջոցառումներէն մէջ՝ ծագած պատմագրի սրատեսութեանէն:

Հայոց պատմութեան մը կը սպասուի, ամենէն առաջ Ոճը, նիւթը առատօրէն տրուած ըլլալով այնքան մենագրութիւններէ:

Այս տեսակէտով՝ Histoire des anciens Arméniens, իր բոլոր նախորդներէն գերազանցելով հանդերձ՝ շատ հետեւ կը մնայ պահանջուած կատարելութենէն:

Առաջին փորձն է՝ ճշմարիտ պատմագրութեան ոճով ներկայացնելու մեր ազգին արկածները. բայց այս փորձը որքան թերութիւններ կը մատնանշէ:

Պատմութեան ընթացքը յաճախ կը փոխուի մասնագիտական ուսումնասիրութեան. լեզուաբանական ճառի մը բեկորները ճամբուղ վրայ. ջանացուած է Հայոց ազգային բարոյական տիպը ներկայացնել, բայց ամէն նշանաւոր դէպք մը պատմելուն՝ կը վերադարձուի այդ նկարագրին յաւելուած մ'ընելու կամ զայն մեղմացնելու. պպ. հեղինակները կարծես առջևին ունեցած չեն երկոյթներու ամբողջութիւնը, անկից ընդհանուր դատաստան մը հանելու համար, այլ a priori համոզում մ'ունին՝ զոր կը փորձեն մի առ մի պատմական դէպքերու վրայ, և զոր կը կերպարանափոխեն՝ երբ պատմական իրողութիւնը գիրենք առ այդ ստիպէ:

Գրքին շատ մասերը զուրկ են հետաքրքրութենէ. Յանցանքը մեր նախնեաց չէ միշտ կամ հին պատմիչներուն. պպ. հեղինակները գիտցած չեն միշտ փոքրիկութիւնները այնպիսի դիրքի մէջ դնել՝ որ մեծերը տեսնելու արգելք չըլլան:

Մանրամասնութեանց մէջ՝ ո՛չ մէկ կանխամտածում՝ դէպքերու ներկայացմանց համեմատականութեան. իրրեւ չափ ընտրուած է գործներու հմտութիւնը և ո՛չ զբաղական պահանջները. ամէն ինչ որ ծանօթ է իրենց՝ — մեծ կամ փոքր — մուտքի տրուած ունի. քննարկին հետ կը խառն

նուրի (ցուցմունքներով միասին) ամէն տեւ-
սակ մանր տեղեկութիւններ. պզ. հեղի-
նակները հետամուտ կը թուին ժողովելու,
ժողովելու ինչ որ կայ և աւելի իրենց հրմ-
տութիւնը կատարելագործելու քան պատ-
մագրութեան ձևը:

Իւրաքանչիւր գլուխ կը ներկայացնէ
հայկական ամբողջ հարատուութիւն մը կամ
զարաջրլան մը. բազմութեանց մէջ դէմ-
քեր կը շփոթուին ու կը փոքրանան .
քիչ են ցայտուն կերպով ներկայացուած
տիպարները, որոշ կերպով շրջագծուած
անհատականութիւնները. յաճախ արքու-
նակներ անտուններու շարք մ'է որ կ'անցնի
առանց նոյն իսկ հետաքրքրութիւն չնշե-
լու, իբրեւ թէ ո՛չ մէկ հոգի ապրած ըլլար
անոնց ներքեւ:

Միապաղաղ ու ձանձրալի դաշտեր՝ ուր
պատկերները կը թռչին՝ խառնակ ու ա-
նորոշ՝ ինչպէս շոգեկառքի պատուհանի
մը առջեւ:

Ջարմանալի է որ պզ. հեղինակները որ
երբեմն — ինչպէս Տիգրան Բ.ի դարը նը-
կարած ժամանակ — պատմաբանի այնքան
լաւ յատկութիւններ ցոյց կու տան, թոյլ
տուած են յաճախ, Գարագաշեանի ոճով,
մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ
շարել իրարու ետե՛ք՝ ... ժամանակագրա-
կան կարգաւ:

Ամէն Հայ՝ որ զբաղած է մասնաւորա-
պէս իր ազգին անցեալով՝ ամենամեծ հա-
ճոյքով պիտի կարդայ այս գիրքը, որուն
մրցակից պիտի չգտնէ ցարդ եղածներուն
մէջ. բայց Հայութեան մեծագոյն մասը, և
Եւրոպացիք — որովհետեւ ասոնց համար
գրուած կը թուի — այնքան հրապոյր պի-
տի չգտնան գործին մէջ՝ որ հարկ եղա-
ծին չափ յստակ չէ:

Խորհնացւոյ դիւցազնները երկար ժամա-
նակէ ի վեր ժողովրդականացած են. ա-
նոնց տեղ կարելի չէ գահ հանել ուրիշ-
ներ՝ եթէ ասոնց պատկերը ոչ միայն ո՞
և է հմայքէ զուրկ ըլլայ՝ այլ և անորոշ:
Հայոց հին պատմութեան պիտի յաջորդէ
միայն այն՝ որուն անձնաւորութիւնները
նախորդներու գրաւիչ ոյժն ունենան. շատ

գիտնականներ խղճահար են՝ պատմական
անձերը «անվիճելի» դէպքերէ շրջապա-
տելու. ասոնք յաճախ ճշմարտութիւննե-
րէն ամենէն էականը կը մոռնան . այդ
անձերը՝ կենդանի էին:

Գալով իրենց ձգտումներուն, այս նոր
պատմութեան հեղինակները հատ մ'ունին
ամենաորոշ . ամէն պարագային Հայոց
աննպաստ վճիռ տալ:

Հակազդեցութիւն մը գործել ուզողնե-
րը՝ ուրիշ ծայրագոյնութեան մը կը յան-
գին: Հայոց հին պատմութիւնները չափա-
զանց ազգասիրական ոգով են գրուած ։
Անոնք պանթէոններ են՝ ուր մտնողը կիս-
աստուած մըն է: Անոնց ոգին աւելի բա-
նաստեղծական է՝ քան զուտ գիտական:
Պէտք էր աւելի անկողմնակալ ըլլալ ։
պատմաբանը դատաւորն է՝ որմէն կը պա-
հանջուի ո՛չ մէկ զգացում գործածել իր
վարման մէջ:

Բայց ահա «անաչառ» ըլլալու սիրով՝
սկսաւ հայ բանասիրութեան մէջ ծաղրե-
լի ուղղութիւն մը. ամէն ինչ փոքրկաց-
նել՝ երբ կարելի չէր ուրանալ: Նորոյթ
մը դարձաւ՝ մասնաւորութեան մէջ՝ ամէն
ինչ կեդիք նկատել, պատմութեան մէջ՝
ամէն ինչ առասպել:

Ի հարկէ հոն ուր փաստերը կը խօսին՝
պէտք էր որոշամիտ ըլլալ ընդունելու ճշ-
մարտութիւնը՝ թէ և անհաճոյ: Բայց տը-
խուրը այն էր՝ որ գիտական անկողմնա-
կալութիւնը շփոթուեցաւ արուեստական,
կանոնաւոր, յաճախ լաւ չկշռուած անար-
զանքի մը հետ:

Պատմական ճշմարտութիւն մը կը կար-
ծէինք՝ Հայոց եպոսոփայն ձգտումով ժո-
ղովուրդ մ'ըլլալը. ահա թէ ինչ կը գրեն
սակայն « Հին Հայերու պատմութեան »
պզ. հեղինակները:

«Հայերը եղած են ու կը թան արեւելիսն
ձգտումով ժողովուրդ մը. իրենց պատմութեան
ամբողջ ընթացքին՝ կը տեսնենք որ անոնք յա-
ճախ կը մեծին թէպէս ի մեծագոյն ֆաս ի-
րենց՝ Ղոմայ և Բիզանդիոնի քաղաքական կամ
կրօնական ազդեցութիւնները, կը կասկածին
ընդհանրապէս հելլէն քաղաքակրթութեան վրայ,
գոր նոյն իսկ իրենց գրացիները, ինչպէս Պոն-

տոսի թագաւորը, անյագաբար կ'ընդունէին, խորապէս կը տոգորուին պարսկական բարբերով և գաղափարներով, հետզհետէ կը տարածուին զէպ ի իրան և Վովկաս, և նոյն իսկ քրիստոնէակ դառնալէ վերջ ոչ միայն կը նախամեծարեն կրօնական կարեւոր կէտի մը նկատմամբ աւսիական պարզ հաւատալիքներու աւանդութիւնը՝ եւրոպական մտածման հոլովոյթին, այլ աւելի դժուար ևր յարմարին մտիման լուծին քան որթողութեան միջամտութեան»։ (էջ 71)։

Ժողովուրդ մը կարող է արեւելեան դրոշմը պահել, շնորհիւ պատմական հանգամանքներու բռնաւորութեան, բայց այդ չի՝ նշանակեր թէ իր հօտումները արեւելեան ըլլան։ Կարելի է վիճել թէ Հայը որքան իրագործած է իր եւրոպականացման գաղափարականը, բայց զայդ ուրաշալ՝ ոչ։ Հայոց զէպի Արեւմուտք ունեցած նախասիրութիւնը այնքան որոշ է որ զայն պէտք էր միայն խնամով ուսումնասիրել իբրեւ պատմական զոյութեան զըլխաւոր ազգակներէն մին։

Տիգրան Բ որ ոչ միայն արգելք չի դնել հելլենականութեան, այլ յոյն քաղաքները կը դասարկէ՝ Հայաստանի մէջ հաստատելու համար հելլէն ցեղը իբրեւ մշտական աղբիւր մտաւոր զարգացման, չէ՛ կարող նկատուիլ իբրեւ «կասկածոտ» հելլէն լուսաւորութեան նկատմամբ։ Իուկուլլոս կը դասապարտուէր Հոռոմայ մէջ հասարակաց կարծիքէն՝ թշնամի ըլլալուն համար յոյն քաղաքակրթութեան բարեկամի մը։ Տիգրանի ամբողջ գործունէութիւնը, որ լաւ ծանօթ է պպ. հեղինակներուն, իրենց վճռոյն հերքումն է։ Պատմական միակ պարագայ մը կայ՝ որ կըրնայ իրենց թիւրիմացութեան պատճառն եղած ըլլալ։

Տիգրան արեւելի ինքնակալ մ'է, իր անձնական նկարագրով։ Բայց այդ երեւոյթը մեկնելու համար՝ հարկ չէր չափազանց խոր հոգեբանութիւն։

Տիգրան, իբրեւ պատանդ, մեծցած էր պարթեւ արքունեաց մէջ։ Իր դաստիարակութիւնը բոլորովին արեւելեան եղած էր։ Յարթանակներէն յետոյ՝ ինքզինք «աստուած» կը նկատէր. ոչ ոք կարող էր անվտանգ իր սրբազան անձնաւորութեան

դէմ նկատողութիւն մ'ընել. այսպէս հայ ժողովուրդը իր իսկ նախաձեռնութեամբ իր շուրջը կը հելլենանար, մինչդեռ ինք կը մնար իր նախկին դաստիարակութեան ազդեցութեան ներքին։

Կարելի է ըսել. Տիգրան Բ. կատարեալ հելլէն մը չէր, բայց ոչ երբէք թէ իր ձգտումը հելլենասիրական չէր։

Արտաւազդ, որու ժամանակ յոյն դեւասաններ Արտաշատի թատերաբեմերուն վրայ՝ հայ հասարակութեան Էւրիպիդէսի գործերը ծափահարել կու տային, և որ նոյնքան փափագ ունէր հեղինակ ըլլալու՝ որքան «արքայից արքայ», չի՝ կրնար նոյնպէս պատճառ մը տուած ըլլալ մեր պպ. հեղինակներուն՝ Հայերը արեւելեան ձգտումով ներկայացնելու։

Պատմական իրողութիւնը, ըստ մեզ, հետեւեալն է. —

Հայերը սիրահար էին հելլենականութեան, աստղ Հոռոմայեցւոց։ Առաջինը՝ զուտ քաղաքակրթական պատճառներով, երկրորդը՝ քաղաքական։

Հայերը ամէն իրաւունք ունէին յունական բարքերով հմայուելու, ամէն իրաւունք թշնամի ըլլալու Հոռոմայեցիներուն՝ որ Հայաստան կու գային անոր առասպելական զանձերէն հրապուրուած։ Ռուսական քաղաքակրթութեան յարգը ճանչնալու համար՝ Հայերը Հոռոմայ ոչ «քաղաքական» և ոչ «կրօնական ազդեցութեան կը կարօտէին։

Կարելի է քաղաքակրթութիւնը սիրել, ատելով զայն ունեցող ազգը, որովհետեւ քաղաքակրթութեան ըլլալը՝ ոչ հին և ոչ ալ նոր Եւրոպացւոց համար կը նշանակէ պատմական և արդարութեան մարդիկ ըլլալ։ Ոչինչ կայ աւելի անտեղի քան պահանջել որ ազգ մը իր անկախութիւնը զոհէ՝ պարզապէս քաղաքականացեալ ազգի մը լուծին տակ գտնուելու համար. այդ մասին յանցաւոր պէտք է դատուին Կեղտերը, Գերմանները, Անգլիացիները. իրոքստ պայքարներ մղեցին Հոռոմայեցւոց դէմ։

Ասոնց արշաւանքներէն յետոյ՝ հելլենացու մը այնքան խոր էր Հայոց մէջ՝ որ

մինչև կրօնական համոզմանց մէջ թափանցած էր, և պարսիկ աստուածութիւնները կ'ընդունուէին՝ պայմանաւ մը. յետ հելլենական գաղափարներու ենթարկուելու: ՊՊ. հեղինակներն ինքնին կը խոստովանին թէ Հայոց

«Ազգային կամ ազգայնացած (զիցաբանաւ կան) ըմբռնումները աւելի կամ նուազ չափով հելլենական ձևեր զգեցան՝ Ա դարուն մէջ Ն. Բ. . Բ. . գերազայն աստուածը՝ յունականին գաղափարին համեմատ՝ զոր Պարսիկք կորուսած էին, եղաւ ուրիշ աստուածներու հալը, զոր Պարսիկները երէք չերականցեցին»։ (էջ 137)։

Հայ ժողովրդի հելլենացման միակ արգելքը եղած են Լուտիկները։

Իբր յանցաւոր միայն կը ներկայանան անոնք Հայոց պատմութեան մէջ. խոր աւտելութեան մը պատճառը տուած են աւտոնց՝ սպաննելով իրենց ամենէն բարեբաղդ թո՛ղչը՝ դէպի եւրոպական քաղաքականութիւն։

Սպաննալով հայ երկրի անկախութեան և ճոխութեանց՝ անոնք Հայերը բռնադատեցին միամալ՝ ինքնապաշտպանութեան համար՝ Պարթևներուն հետ։

Չուտ քաղաքական բարեկամութիւնը չէր կարող ծնունդ չտալ նաև այլ բարեկամութեանց։

Անտոնիոսի դաւաճանութիւնը հարջնական հարուածը տուաւ այն շարժման՝ որուն զլուին անցած էր՝ հօրը նման՝ ինքն Արտաշատը։ Լատինները՝ իրենց անձին մէջ՝ քաղաքը կրթութիւնն անգամ առելի ընելու յատկութիւնն ունեցան այդ դարուն։

Պարթևներուն դրացի՝ Հայերը չէին կարող իրենք զիրենք յարատեւ յարձակման վտանգին ենթարկել՝ զուտ «խտէլախտական» ձգտումներով։ Այնու հանդերձ յաջորդ դարերու մէջ ալ Հայերը կը տեսնենք երկու կուսակցութեանց բաժնուած. պարթևականին ջով՝ ռապիճականը։

Իբրիստոնէութեան շնորհիւ՝ վերջինն եղաւ յաղթականը։ Ե. դարու պատերազմները, Տրեբիքի ձեռնարկած երկայն պատերազմը Պարսից դէմ՝ Հայոց համար և Հայոց դրդամար՝ ցոյց կու տան Հայերը Բիւզանդիոնի միացած։

Հակառակ աստուածաբանական տարածայնութեանց երկու ազգերու վարդապետներուն մէջ՝ Յոյն կայսրները — մանաւանդ անոնք որ հայ ծագումէ էին — աւանաւարաւոր յարաբերութեան մէջ էին խաբարտունի իշխաններուն հետ. Հայերը միշտ համակրանք յայտնած են Բիւզանդիոնի՝ ցորչափ արաբական բռնապետութեան երկիւղը թոյլ կու տար։ Ըսել թէ Հայեր աւելի սիրած ըլլան մալիմանները քան Յոյները՝ է վայրկեան մը մոռնալ Արևելցոց հոգեբանութիւնը, կրօնքի ըմբռնումը։ Նոյն իսկ այս դարու մէջ՝ Ռուսաց դաւաճաբանական տարբերութիւնները երբէք արգելք չեղան Հայերուն՝ խանդավառ կերպով ողջունելու «ըրիստոնէայ կայսրը»։ Արդիւնին վէպը «Վէրք Հայաստանի» լաւ կը ներկայացնէ հայ ժողովրդեան ժառանգական զգացումը։

Պատմական սխալ մ' է. Հայերը աւելի «կը յարմարին մալիման լծին քան որթողըսերու միջամտութեան»։

Ռուբինեանց շրջանին է միայն որ Յունաց և Հայոց մէջ՝ սուր աւտելութիւն մը կը ծնանի. Հայերը թագաւորութիւն մը կազմած էին յոյն հողի վրայ, Յունաց եկեղեցական հեղինակութիւնն ալ թօթափած էին, աւելի համակրութիւն ցոյց կու տային Փրանկներուն։

Երաբերութիւնները չէին կրնար լաւագոյն կերպարանք ստանալ «Հայեր, կ'ըսեն պպ. հեղինակները, հետզհետէ կը տարածուին դէպ ի իրան և կովկաս»։

Պէտք չէր մոռնալ սակայն թէ զաղթեցին կիլիկիա՝ ծովը փնտռելով Եւրոպայի հետ աւելի դիւրաւ հաղորդակցելու համար։ Կովկաս դիմեցին՝ եւրոպական պետութեան մ'ընդառաջ երթալով։ Իրան տարածուած են Ծահ — Արասի բռնի միջոցներուն շնորհիւ (տես Առաքել Դաւրիժեցոյ պատմութիւնը)։

Մենք կը կարծենք թէ պպ. հեղինակները աւելի իրաւունք ունին երբ ուրիշ տեղ մը — իրենք ինքնին մոռնալով ճիշտորդագծուած վճիռ մը — կը գրեն։

«(Հայ ժողովուրդը) օժտուած է իւրացնելու նշանաւոր ընդունակութեամբ մը, և եղած է միշտ, ինչպէս որ է նաև այժմ, անյազ՝ նմա՝ նելու այն յառաջագիտութեանց՝ որոնց օրինակները տուած են իրենց կոապաշտ, մտիման և քրիստոնեայ մեծ կայսրութիւնները» (էջ 9)։

Ուրիշ տեղ մը՝ ուր նոյն դիտողութիւնը կը կրկնուի — կրկնութիւնները այնքան շատ են այս գրքին մէջ — կ'ըսուի։

«Հայերը յիշուի օժտուած են նմանողութեան նշանաւոր ընդունակութեամբ մը։ Եթէ բոլորովին ազատեան իրենց ոգին թողուած ըլլային, — առանց ամէն բանէ վեր սիրած ազգութիւններն կորսնցնելու չափ Եւրոպացոց հետ խառնուելու — պիտի կարենային արևելեան ցեղերու ցոյցնել՝ թէ ինչպէս կարելի է մեր յառաջգիտութեանց քայլերուն հետեւիլ։ Անոնք զայս ապացուցած են այն փոխառութիւններով՝ զորքերն են էրբեմնի մեծ քաղաքակաւութիւններէն. անոնք դեռ ևս կ'ապացուցանեն զայն՝ ներկայապէս մերիններէն անդադար ըրած փոխառութիւններով»։

Ուրիշ տեղ մը պպ. հեղինակները ամբաստանելով հանդերձ Հայերը են քրիստոնէութեան մէջ չափազանց աւանդապահ եղած են՝ կը գրեն։

«Քայց եթէ ուզենք Հայոց ոգին հասկնալ, պիտի տեսնենք զանոնք միշտ անյազ օգուտ քաղելու և փոխ առնելու իրենց շուրջը գտնուող իրթական և մտաւորական լոյսերը։ Հնութեան մէջ՝ ընդունած են արևելեան զանազան քաղաքակրթութեանց ոգին և ձեւերը, փորձելով առնոց հետ խառնել — ոչ այնքան յաջողութեամբ՝ որքան քաղի կալքով՝ նիլլին արևմտամեքսական քաղաքակրթութեանը»։

Քայց ինչպէս ներդաշնակել այս խօսքերը նախորդ և հետեւեալ վճռին հետ՝ աւելի հանդիսաւոր. «Նազապետական և անհոգ է Հայաստանի հին բնակիչներու ոգին՝ հին ըլլան, նոր ըլլան, ինչ ցեղի ալ ըլլան» (էջ 56)։

Երկու հեղինակ... երկու կարծիք։ Մեծագոյն անակընկալ մը. Հայեր ոչ միայն չեն փնտռել՝ այլ ստիպման կը կարծախնէ կարկառելու համար իրենց ընծայուած լատերին։

«Հայերը, ձեռնարկելու ոգիէ զուրկ, պէտք ունին դրոշմելու այնպիսի կառավարութենէ մը՝ որ հզօր կերպով կազմակերպէ ըլլայ։ Առենօք

կը վայելէին ասոնք... սկսեալ Պարսիկներէն մինչև Սելջուկեանները։ Հիմա՛կ ամէն բան փոխուած է...» — (աւանդ, չկան այլևս Տուրքիւն ու Ղենկթիմուրը)։

Ուրեմն Հայերը միայն Պարսիկներու և Սելջուկներու կառավարութեանց յարութեամբ կարող են յառաջագիտել։ ... Ինչպիսի՛ պաշտպանութեանց կարօտ։ —

Եւ սակայն Տիգրան Բ. ոչ մէկ օտարի բռնադատման տակ ձեռնարկեց Հայերը հելլենացնել. — ոչ մէկուն ճշման տակ Սուրբ Սահակ հայ գրականութեան ստեղծման աշխատեցաւ։ Օտարներու բռնադատութեամբ չէ՛ որ Հայերը այժմ կո՛վկասի մէջ կը յառաջագիտեն. իրենց բոլոր քաղաքակրթական ձեռնարկները եղած են միշտ պայքարով, բռնի ճամբայ բանալով, գերբնական ճիգով և միշտ ի հեճուկս իրենց հրամայողներուն որ շատ օգտակար չեն տեսած այս «ձեռնարկող» ժողովրդեան զարգացումը։

Քայց պպ. հեղինակները թիւրքիոյ մէջ կ'ապրին։ Եթէ հոս հայութիւնը թմրած է, երկիրը շահագործել չի՛ գիտեր պէտք եղածին պէս, հետեւաբար յարարտու ժողովուրդ մ'է (էջ 49), ատոր պատճառները սակայն չափազանց ծանօթ են։

Ո՛ր և իցէ ազգի յառաջագիտութիւնը կ'ենթադրէ հաւաքական շարժում մը՝ զինքը շրջապատող ազգերու։ Եւրոպա ամբողջապէս բարբարոս էր Միջին դարուն, ամբողջապէս քաղաքակրթութեան ներկայիս։

Միայն կղզիացեալ դիրք ունեցող ազգերն են՝ որ կրնան կղզիացեալ քաղաքականութիւն մ'ունենալ։

Կովկասու և Եւրոպայի մէջ Հայերը հանդիսացած են ամենէն յառաջագիտականներէն. կ'երևակայէ՞ք որ Քիւրդներու և արևելեան թափառաշրջիկ ցեղերու շրջանակին մէջ գոյութիւն ունենայ ազգ մը՝ որ շահագործէ իր երկրի ամէն բերքը եւրոպական մեքենականութեամբ և նոր գիւտերով։

Ազգի մը յառաջ շարժող տարրը՝ իր մտաւորականութիւնն է։ Ամբոխը մարմինն

է, մտաւոր դասակարգն է իր հոգին։ Ամէն կապ կտրուած է Հայոց մտաւոր դասակարգին և ժողովուրդին մէջ։ Եթէ հնարաւոր ըլլար՝ Եւրոպա կրթուած հայ երիտասարդութիւնէն քանի՞նք իրենց կեանքը պիտի չնուիրէին՝ իրենց երկրի տնտեսական կեանքը կերպարանափոխելու։

Գալով Հայոց զբաղանդութեան՝ մեծ օգուտ մը չունի հայ ազգի պատմագրութեան համար։

«Տարօրինակ պիտի երևի, (... լաւ գուշակութիւն) կը գրեն պպ. հեղինակները, որ Հայաստանի պատմութիւն մը գրած ըլլանք՝ առանց հայ պատմիչները գործածելու։ Պատճառն այն է որ արժանահատութեան նկարագիրը չունին»։

Ըստ մեզ, հայ մատենագրութիւնը՝ հեթանոս Հայաստանի պատմութեան նկատմամբ՝ բերանացի աւանդութեան արժէքն ունի ճիշդ։ Սխալ է բոլորովին անոր վրայ վստահիլ, սխալ է բոլորովին զայն անտեսել։ Միայնակ պէտք չէ զայն գործածել, բայց պէտք է գործածել՝ երբ կը յենու ուրիշ հաստատ վաւերագրի մը վրայ։ Նիկիւսկի խորհնացին համեմատած է Ուրարդուի արձանագրութեանց, Արեղեանն անոր ուրիշ դիւցազնները օտար պատմչաց հետ, և այլն. մեր մատենագիրները իրողութեանց վրայ սխալներ աւելցուցած են, բայց երբեմն ալ լուսարանութիւններ կ'աւելցնեն՝ թերի մնացած արժանահատ վաւերագիրներու վրայ։

Մեր պպ. հեղինակները հոս չափազանցութեան գացած կը թուին։ Երկիւղ կը գործածեն հոն՝ ուր զգուշութիւնը կը բաւէր։

Իսկ հայ գեղարուեստը, ՊՊ. պատմաբանները կը գրեն (էջ 63, միշտ «Հայր ձեռնարկող չէ» յանկերգը կրկնելով)։

«Հայր ձեռնարկող չէ» Նմանողութեան զարմանալի յատկութեամբ մը օժտուած, նա ոչինչ կրցած է ստեղծել՝ ճշմարտապէս ինքնատիպ. նոյն իսկ իւր քրիստոնէական ճարտարապետութեանը, այնքան հետաքրքրական, ուրիշ բան չէ բայց եթէ ծնունդ մը բիւզանդականին՝ պարսկականի հետ խառնուած»։

ՊՊ. հեղինակները անյիշատակ կը թողուն Ստըրկովսկիի այն տեսութիւնը թէ համաշխարհի գեղարուեստական ամենէն մեծ երևոյթներէն մէկը՝ զոթական ճարտարապետութիւնը — որուն արեւելեան տարր մ'ունենալը միշտ նկատուէր — հայկականէն ծագած ըլլայ. Հայերը, որ բիւզանդական կեանքի մէջ այնքան հոսանքներ բերին քաղաքական և զբաղանդ տեսակէ, չէին կրնար գեղարուեստի յաջողութիւններ բերած ըլլալ հոն (Տես Հանրէս Ամսորեայ, 1904, 96, և 1905, 64)։

Յամենայն դէպս՝ որքան ալ կրկնուած ըլլայ հնուց ի վեր՝ բիւզանդական և պարսկական ազդեցութիւնը Հայ գեղարուեստին վրայ, մեզ կը թուի թե՛ գոնէ հայ եկեղեցիներու կարողիկէ՝ գուտ հայկական երևակայութեան ծնունդ մ'է, ներշնչում մը՝ տեղական պարագաներու։

Բիւզանդացիք զմեթ մ'ունին, երկինքը խորհրդանշանող, Հայ կաթողիկէն այս գաղափարը չի՝ մարմնացնելու, յա սրածե է և անկիւնաւոր զարդերով։

Հայ կարողիկէն, մեր կարծեօք, ուրիշ բան չէ՝ բայց եթէ Արարատ լեռան կատարին ընդօրինակութիւնը, Զիւնբու վերայ նշմարուող առուակի ձևով խորութիւնները՝ ծնունդ տուած են կաթողիկէի անկիւնաւոր զարդերուն։

Խոչ մը տնկեցէք Արարատին ծայրը. կաթողիկէ մը պիտի ունենաց։ Ծարտաբապետը որ Էջմիածնայ տաճարը պիտի կառուցանէր՝ ուրիշ բան չէ բայց եթէ մօտակայ սրբազան ու վեմ լեռան նայիլ անգամ մը, թերևս՝ լուսաւորուած այդ պահուն՝ զարնային վերջալուսով մը։ Մայր եկեղեցւոյն օրինակէն՝ ամէն կողմ, Հայաստանի մէջ, փոքրիկ Արարատներ շինուցան։

Արդէն ոչ մէկ բան կրօնական զգացման տեսակէտով՝ այնքան լաւ չի ներկայացնել եկեղեցին, ինչպէս Արարատը. Զրհեղեղը՝ աշխարհա ու դժոխքը կը պատկերեն. տապանակը արդէն շատ սովորական այլաբանութիւն մ'է՝ մեր եկեղեցական երգերու մէջ՝ խաչին։

Բիւզանդական ըմբռնումով յօրինուած եկեղեցիներ թերեւս ըլլան Հայաստանի մէջ, բայց երկնակամարի ներկայացման գաղափարը այնքան ստիպողական կ'ընէր կաթողիկէի լայն գոհրհառնէն ըլլալը, որ անտեղութիւն է նոյն ըմբռնման ծնունդ նկատել մեր սրածն կաթողիկէն։

Հայեր որ ազգային եկեղեցի ունենալու այնքան նախանձախնդիր եղած են, պիտի չյապաղէին անոր վրայ քանդակել այն լիո՞ր՝ զոր այնքան յաճախ իրենց ապագայ ազգային դրօշին վրայ երազած են։

Ըստ մեզ կարողիկէն հայկական հոգւոյ խորութիւններէն կը բղխի, վրիպելու վրտանգի մէջ է գիտնականը՝ եթէ անոր ծագումը մեկնելու համար՝ միայն ճարտարապետական նմանութիւն մը փնտռել։ Այդ նմանութիւնը անհնարին չըլլայ թերեւ, ինչպէս անհնարին չէ՝ լեռներուն մէջ՝ Այրարատի կատարին նմանը գտնել։

ՊՊ. պատմաբանները իրենց կարծիքն յայտնած են նաև Հայոց քաղաքական ներկայ կացութեան և իրենց պահանջներուն վրայ. Հայերը (էջ. 64)

«Իրաւունք չունին միշտ և ամէն բանի վրայ գանգատելու։ Վերջապէս Թիւրքերը (յաւելի՛ Գիւրտերը) կը շնորհեն իրենց ներողամտութիւն մը՝ զոր ուրիշ ոչ մէկ յաղթուած ժողովուրդ ստացեր է բարձրագոյն աստիճանով։ Իրիւրին էր իրենց՝ օսմանեան կայսրութեան Յոյներուն իմաստուն համակամութեան նմանիլ, որով անոնք գիտցան՝ անզաղար ջանքով մը՝ տնտեսական և ընկերային շրջանակներուն մէջ տէր դառնալ»։

Ահա վերջապէս պարագայ մը՝ ուր Հայերը.. նմանած չըլլան, ի վնաս իրենց, Հակառակ մէջտեղ բարձրացուած ազմուկներուն՝ Հայերը այնքան յեղափոխական և վտանգաւոր մարդիկ ալ չեն. պէտք է ընդունիլ։

«Հայերու իսկապէս խաղաղական նկարագիրը. անոնք Հռովմայեցւոյ ժամանակ շուտով հանդուրտեցան՝ երբ տեսան որ իրենց փառասիրութիւնները իրենց ի վնաս կը դառնային, և մեր ժամանակ՝ ինչ որ ալ ըստի՛ գաղթականութիւնը նախամեծարած են ապստամբութիւնէն»։

Գալով մարդիկներու բնաւորութեան՝

հարաւային արեւմտեան Հայաստանի բնակիչները՝ «բնութեան ժպտը կը ցոլացնեն, երկրին պէս ցոյց կու տան յորդութիւն մը՝ ուրախ և գոհ կեանքի», գրեթէ ֆրանսացիներ են, «Լուսա և Կարբոնի» բնակիչներ, նոյնպէս Կովկասի սահմանները արդէն կը սկսի «միջերկրական» կեանքը. սակայն որչափ ներս երթաս դէպ ի Հայաստանի բուն կեդրոնը՝ այնքան կը նուազին հեղին կամ հոգմէական զրոյշմ ունեցող անձերը և մարդը կը ներկայացնէ հոն «խիստ դիմագծութիւններ, մոայլ կամ նենգաւոր բնաւորութիւն մը՝ որ լեռնադաշտի բնակիչներուն դէմբերը կը տխրեցնէ» (էջ 51)։

ՊՊ. պատմագիրներու անկեղծութիւնը յարգելով հանդերձ՝ պիտի փափագէինք որ հայ ազգի նկատմամբ եղած ընդհանուր դատաստանները աւելի լրջօրէն բանաձեւուած ըլլային մանաւանդ որ գիրքը ներկայացուած է Եւրոպայի։

*

Հմտութեան տեսակէտով՝ «Հին Հայերու պատմութիւնը անգնահատելի ծառայութիւն մը կը մատուցանէ բանասիրութեան։ Ճիշդ մ'է, թէպէտ աղօտ, հայկական Անցեալի բաւոյնի մէջ։ Ամէն էջ թարմութիւն կը շնչէ, տեղեկութիւնները հիմնուած ըլլալով միայն նորագոյն ուսումնասիրութեանց վրայ։ Մեծ խնամքով փնտռուած է Հայաստանի անունը՝ ուրաւ տական քարերու, յոյն և լատին մագաղաթներու վրայ։ Գործը գրեթէ հրաշագործութիւն մը պիտի թուի, երբ մտածուի թէ յօրինուած է Թիւրքերոյ մէջ, ուր այնքան դժուար է տրամադրութեան տակ ունենալ՝ նոյն իսկ անհրաժեշտ գործիքները։ Կատարելութիւն ի հարկէ վնասուած է այս պարագայէն, բայց պզ. հեղինակները մեծ արդիւնք ունին այնքան ճիշտ առաջ մը պատրաստած ըլլալուն։

Գիրքը բաժնուած է հետեւեալ մասերու.

Ա. — ՆԱԽՆԱԿԱՆ ՀԱՅՆԻՐԸ. հոս կ'ապացուցանեն պզ. հեղինակները թէ

Հայերը Եւրոպայէն գաղթած ժողովուրդ մ'են:

Բ. — Հայոց վերջնական Հայրենիքը. — Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը իր բնակիչներու նկարագրին հետ համեմատուած. բնախօսական — հոգեբանական ճնշութիւն մը՝ դեռ կանխահաս գաղափարներով:

Գ. — Հայ ազգութեան կազմաւոր. — Հայոց մուտքն ի Հայաստան՝ և իրենց quasi-hellénique արեան խառնուրդը օտար տարրերու հետ. կը հանդիպին իրենց ճամբուն վրայ՝ Հիտտիտներու, Ուրարտացիներու, Սակերու, Կիմմերացիներու, Սեմականներու. այս ամէնը իրենց յաջորդներն ունին այժմեան Հայոց մէջ:

Դ. — Հայաստանի քաղաքաշինութիւնը՝ Արտաշէսեան ազգային ձառնարանէն ժամանակ. — Մեծն Աղբաշէսի տիրապետութենէն՝ մինչև Երատայ (330-14 Ն. Ք. Ք.):

Ե. — Օտար տիրապետութիւնները. — Քրիստոսի ժամանակէն մինչև Հայոց ի բրիտանիզութիւն զարժը (98):

Զ. — Հին հաստքը Հայոց. — Տեսութիւն մը՝ հայ դիցաբանութեան:

Է. — Հին Հայերու քաղաքակրթութիւնը. — ակնարկ մը Հայոց ընկերական կազմակերպութեան և կեանքին վրայ:

Ը. — Փնկադատութիւն Հայ պատմիչներու. — Կը ըննուի համառօտիւ փաստօրէն, Ազատագրութիւն և խորհրդացույց արժանահաստութիւնը:

Այս բոլոր առարկաները այնպիսի լայն հորիզոնի մը մէջ կը պարփակուին՝ որ հոս ընդհանուր ակնարկներ միայն կարող ենք տալ: Ամէն գլխու մէջ կան վիճակի կարծիքներ: Կարեւորագոյն կէտերը միայն կ'ուզենք շօշափել:

Ա. Հայկական մարդաբանութիւնը անկատար կը ներկայանայ այս գործին մէջ, որովհետև անոր կարեւորագոյն խղիղիւնը էն մին՝ անծանօթ մնացած է մեր պայհնդիններուն:

Մինչև ցարդ երբ իրականացի մը յայտնուէր Հայոց մէջ՝ իսկոյն կը յայտարարուէր թէ անոնց կամ Պարսկաստանէն եկած են և կամ Պարսկաստանէն:

Այս ոճով կը վարուին մեր պայհնդինները, որ նկատելով թէ Արտաշէսեան հարստութեան պատկանող թագաւորները իրականաւորապէս կը կրեն կ'ուզեն անոր պարսկական ծագում մ'ընծայել:

Այս իշխաններէն շատերը հայկական ծագումն ունէին: Միւրոգատ անունը՝ զոր Պոտտոսի և Հայոց նախորդ թագաւոր մ'ալ կը կոչէ, պարսկական է՝ և Պարսկներէն փոխանցուած: Միւրոտի աղալաւորումն է նա... Թէպէտ չենք կրնար այս հայացած անձնաւորութիւններու ճշմարիտ ծագումը որոշել, բայց չենք կարող զմեզ արգիլել՝ Արտաշէսի մէջ՝ Արտաշէսի հետ ինքնաւորութիւն մը տեսնել: Ըստ մեզ Պարսկէ մէջ, ինչպէս որ Պարսիկ էին իր նախորդները՝ փրատափեռնէս, Քսերքսէս, Զարիադրէս: Յիշեցիր որ Արգիստի մէջ սեմական նախածանց մը կայ: Այս ուրիշ ինչ կը մնայ ճշմարտագոյն Հայ: Ահա զոնէ երեք տարրեր որ սպրդած են հայկական բարձր ընտանիքներու մէջ և շուտով գերակշիռ դարձած: Սակայն այս օտարականները շուտով Հայոց հետ ձուլուած էին, որ այսպէս կը յայտնեն իրենց՝ խալդէիս (այսինքն անգամ մըն ալ) զարմանալի ընդունակութիւնը (էջ 117):

Յիշեց Հոմմէլ գիտնականը (իր «Հիտտիտները և «Սկիւթացիները» գրքին մէջ, և առանձին բանախօսութեամբ մը «Փոքր Ասիոյ հնագոյն ժողովուրդներու աղբները» զետեղուած Յիմմէլէրի «Durch Syrien und Kleinasien» հատորին մէջ, էջ 422) կը պաշտպանէ դրութիւն մը՝ որ մեծապէս օգտակար կրնար ըլլալ մեր պայհնդիններուն:

Հոմմէլի մէջ բերած փաստերուն համեմատ իրանեանց նախկին հայրենիքն և դաժն է Երասիի հովիտը, Վրաստանի և Մարաստանի մէջտեղը. ասիկց անոնց գաղթած են թրակիա, Հնդկաստան, Պագեստին, ուր իրանեան անուններ կը կրեն խարտեաշ և խաթակն նկարագրող Ամովրհացիները:

Հոմմէլ կ'ապացուցանէ՝ թէ Ուրարտուի արքունական ընտանիքը՝ խալդիացի չէր, այլ իրականաւորապէս, Մենուաս,

Արգիտտիս, Խապուինիս, Ինուսպուսաս, Էրի-
մէնաս, Ռուսաս յայտնապէս իրանեան
անուններ են։ Պէ՛տք է Ուրարտացոց թա-
գաւորներն ալ «Պարթե» կամ «պարսիկ
օտարականներ» երևակայել՝ ինչպէս կ'ը-
նեն մեր պպ. պատմաբանները Արտաշի-
սեանց հարստութեան նկատմամբ։

Տէնիքէր նշանաւոր մարդաբանը երեք
ցեղ կը գտնայ ներկայ Հայոց մէջ. միւր-
կրակոն (եւրոպական և կովկասեան), ի-
րանեան և սեմական. «Հայկական տիպա-
բը, կ'ըսէ նա, միջնորդ մ'է (intermé-
diaire) ընդ մէջ միջերկրականի և իրա-
նեանի, սեմականի թիթե խառնուրդով»։

Փաղաքական յարաբերութիւնները եր-
բէք կարող պիտի ըլլային իրանեան այն-
քան զօրաւոր տարր մը բերել հայ ժողո-
վըրդեան մէջ։ Նախարարներու ցուցակը
աւելի՛ կը շեշտէ այս իրողութիւնը, իրա-
նեանց ծագումը Հայաստանի մէջ գնելով՝
ամէն բան կը պարզօրի։ Երբ իրանեան
անուններ կրող ընտանիքներ պատմու-
թեան ասպարէզը գան, պէտք չէ միշտ
յաղթական գաղթականներ ենթադրել զա-
նոնք, այլ հայ ժողովրդեան հնագոյն, ա-
մենէն զօրաւոր, ներքին տարրերէն մին՝
որ իրեն ճամբայ կը բանայ առաջնակարգ
դիրք գրաւելու։

(Ուրարտական հարստութիւնը իրանեան
էր ծագմամբ. Արմենակ, Արամ և այլ ձե-
ւերու ներքե նա ֆնացած է Հայոց պատ-
մութեան մէջ՝ իրեւ բնիկ «հայկազու-
նեաց» հարստութիւն. այս երկու պատ-
ճառներուն համար կարելի չէ՞ զայն մեր
ձեցնել Արտաշիսեանին հետ և զայս նը-
կատել Ուրարտական ազնուական ընտա-
նեաց վերակենդանացումը)...

Բ. — ՊՊ. Հեղինակներէն կը սպա-
սուէր յստակ ցուցակ մը՝ Արտաշիսեան
հարստութեան, որ այնքան հակասական
ու խառնաշփոթ կերպով ներկայացուած
է ցարդ պատմիչներէն։ Անոնք կը ներկա-
յացնեն երեք տարբեր և խառնակ ցուցակ-
ներ. մին պատմութեան քնազրին հետ
գործածուածը, միւսը իբրեւ բաղդատական
պատկեր՝ պարթե և հռովմայեցի ինքնա-
կալներու հետ, և ուրիշ մը՝ իբրեւ յաւե-
լուած գրքին վերջը։ Անոնք չեն համա-
ձայնիր իրարու հետ. ո՞րը կ'ուզեն իբրեւ
ճշմարիտ ներկայացնել։ Չենք կարծեր թէ
ուզած ըլլան ամէնքը միանգամայն առա-
ջարկել ընթերցողին, ընտրութեան ծանր
պատասխանատուութիւնը անոր յանձնե-
լով։

Բնագրի մէջ գործածուածը
(էջ 110...)

Միհրան 330-323
Նեոպտրոմէոս 323
Փրատապիսեան 317
Արդուարդ 301
Արտաւազդ Ա 220
Արտաշիս 190-159
Արտաւազդ Բ (159-149)
Արդատիւրսոս 123-95
Տիգրան Ա 94-56

Բուն ցուցակը (յէջ 194)

Միհրան 330-323
Նեոպտրոմէոս 323
Փրատապիսեան 317
ՈՐՈՆՏԵՍ կամ ԵՐՈՒԱՆԻ
կամ ՀՐԱՆՏ 316
Արդուարդ 301
Արտաւազդ Ա 239-220
ՈՐՈՆՏԵՍ կամ ԵՐՈՒԱՆԻ...
Արտաւազդ կամ Արտաշես
Ա 190-159
Արտաւազդ Բ 159-149
Տիգրան Ա 94-56

Յաւելուածական ցուցակը (էջ 226)

Հարստութիւն Արտաշիսեանց
Արդուարդ 312-279
Ռոմեոս 279-239
Արտաւազդ Ա 239-200?
Արտաշես Ա 200-159
Արտաւազդ Բ 159-149
Արդատիւրսոս
Տիգրան Ա 95?
Տիգրան Բ 95-56

ինչպէս կը տեսնուի այս պատկերէն՝
Յաւելուածական ցուցակը աւելի կը հա-
մաձայնի բնագրին մէջ գործածուածին ,
բայց

1⁰ Յաւելուածին մէջ իրաւամբ նշանա-
կուած է Ռրոնտէսը որ անյիշատակ միա-
ցած է պատմութեան բնագրին մէջ, — և
ոչինչ կրնայ աւելի տարօրինակ ըլլալ քան
պատմութիւն մը՝ ուր ոչ միայն թագա-
ւորի մը մասին յիշուած դէպքերը , այլ
տնտեսն անգամ պակսի :

2⁰ Պատմութեան բնագրին մէջ Մեծն
Տիգրան փոխանակ Տիգրան Բ.ի ինչպէս
ցարդ սովորութիւն էր զայն կոչել , ա-
նունուած է Տիգրան Ա. (էջ 116) բայց
այս կենսական փոփոխութիւնը յառաջ ե-
կած է անկից՝ որ պ. հեղինակները մո-
ռացութեան զոհած են հոն՝ ուրիշ թա-
գաւոր մ'ալ , Տիգրան Ա. հայր մեծն Տի-
գրանի , որ յամենայն դէպս Տիգրան Բ.
պէտք էր կոչուի՝ եթէ նոյն իսկ հաշուի
չառնուէր կիրոսի ժամանակակից Տիգրա-
նը : — Յաւելուածին մէջ ուզուած է ,
չափապէս ուշ , այս սխալը սրբագրել :
Այս հանգամանքը կը ցուցնէ թէ պ. հե-
ղինակները ո՛րքան դիւրութեամբ կ'ընեն
փոփոխութիւններ :

Իսկ իբրեւ հսկմամատակոն ցուցակ ներ-
կայացուածը՝ կատարելապէս առեղծուած
մ'է : Նորութիւններ՝ առանց ո՛ր և է հա-
շուի , առանց ո՛ր և է բացատրութեան :
Ինչո՞ւ

1⁰ Ռրոնտէս մը կը յիշուի 316ին , մինչ
յաւելուածական ցանկին մէջ կը դրուի
239-200ին :

2⁰ Ինչո՞ւ Ռրոնտէս մը դրուած է նաև
Արտաւազդ Աէն յետոյ :

3⁰ Արտաշէս Ար ինչո՞ւ Արտաւազդ ալ
կոչուած է :

4⁰ Ինչո՞ւ համար բնագրին մէջ Արդա-
տիստոս (= Արդուատիկ ?) թագաւորն
ընդունելէ յետոյ (էջ 115) ցանկի մէջէն
զուրս կը վանուի : Ծոփաց թագաւորնե-
րուն մէջ մոռցուած է յիշել նշանաւորն
Զարիստիս (սէջ 194) , Արտաշիասի հան-
րածանօթ ժամանակակիցը , ընդհակառակն

Միբրորարզան և Մհնրածան ներկայա-
ցուած են իբրեւ երկու տարբեր թագաւոր-
ներ , մինչդեռ՝ ինչպէս Iusti լաւ դիտած
է՝ Մհնրածանը Միբրորարզանի լեզուաբա-
նական մէկ կերպարանափոխութիւնն է ,
ոչ տարբեր անձ (!) :

Գ. — Արդէն իսկ ամենաբիշ տեղե-
կութիւններ հասած են մեզ՝ Արտաշիսեան
հարստութեան նախկին անդամներուն վրայ .
պ. հեղինակները անոնց ալ զանց կ'ը-
նեն յիշատակելու՝ իբրեւ թէ ուրիշ պարտք
չունենային՝ բայց եթէ թագաւորներու ա-
նունաց յաջորդութիւնը միայն ամբողջաց-
նել , թէ և զայս ալ յաջողած չեն ի զուիս
հանել փափագուածին պէս : — Պատմու-
թեան տեղ ծննդաբանութիւն կը ներկա-
յացնեն . — Արդուատի ապստամբութիւնը
կարող էր աւելի կենդանի երևալ եթէ ի
մէջ բերուէր Նէոպոտիմէոսի և Եւմենէսի
պատերազմը . Արտաշիասի տիրապետու-
թեանց աճումը , իր համահայկական ծրգ-
տումը , Արտաշատի կառուցումը աւելի ակ-
նարկուած են քան յիշուած :

Դ. — Տիգրանի Բ.ի փառքի շրջանը
և հայկական կայսրութեան պատմութիւնը
ներկայացուած է Պլուտարքոսի հետեւու-
թեամբ , թէպէտ պ. հեղինակները կը
խոստովանին՝ թէ նա կուսակցական ոգիէ
զուրկ չէ : Այս հեղինակին համեմատ՝
Հոովմայեցիք միշտ յաղթած են Տիգրա-
նայ՝ և առանց արգելքի Արտաշատի վը-
րայ դիմած . զարմանալի է սակայն վերջ-
նական եզրակացութիւնը . Հոովմայեցիք զի-
նուորները կ'ապստամբին իրենց զօրաւո-
րին դէմ և չեն ուզեր յառաջ երթալ ...
յաղթանակը միշտ պատրաստ ըլլալով
հանդերձ . Կրասոս՝ ինքզինք արդարացնե-
լու համար Հոովմայեցւոց կը յիշեցնէր՝
թէ Լուկուլլոս ալ շատ հռովմեական արիւն
բափած էր Տիգրանայ դէմ պատերազմած
ժամանակ : Այս՝ նախապէս չզուշակուած
խօսքին առջև մեր պ. պատմաբանները
զղջական նայուածքով մ'են կը դառնան .

«Այս առթիւ Պլուտարքոս դէպք մը կը յիշէ՝
որ կրնայ ուղղել մեր նախապէս հանդիպած քա-

նի մը գնահատութիւնը որոնց նպատակն էր ցուցնել, թէ Հայերը դիմացկուն թշնամիներ չեն» (էջ 150)։

Մանրակրկիտ քննութիւն մը՝ կարող պիտի ըլլայ ցուցնել յոյն պատմագիրը իբր իրողութեանց խեղաթիւրող։ Ինչ պատճառ ունէր նա սակայն Տիրգրանայ նկատմամբ արդարութեան դէմ մեղանշելու։

Հիլլէն մտաւորականին համար անհաճոյ էր միշտ գերութեան յիշատակը, բայց մանաւանդ երբ գերողն էր «բարբարոս» մը, որ այնքան գոռոզ ալ էր ու վճռական, և որ երկոստասան յոյն քաղաքներ հիմնադրատակ ըրած էր։ Տիրգրան Բ. Հիլլէնները կը սիրէր և Շահ — Արաս՝ Հայերը, բայց թէ՛ Յոյնք և թէ՛ Հայք անխրաւեցան անոնց դէմ՝ տիտուր յիշատակ մը միայն պահելով զիրենք բռնի գաղթել տուողներէն։

Թանհունս կարող է երկարիլ մեր քննութիւնը՝ եթէ ամէն տող վերլուծենք։ Կ'իզարկացնենք. Noël Dolensի և Khatchի «Հին Հայերու պատմութիւնը» սրբագրելի է նիւթի տեսակէտով, անկատար ձեւի կողմանէ։

Բայց աշխատութիւնը միշտ թանկագին է, և կարող էր գլուխ — գործոց մ'ըլլալ՝ եթէ պ. Khatchը եւրոպական միջավայրի դիւրութիւնները վայելէր։ Հայ Ուսանողական Միութիւնը պիտի ընձեռնէ իրեն այս միջոցը։ Գործին հրատարակչները պիտի փափագին անշուշտ՝ զայն իր լաւագոյն ձեւին մէջ ի լոյս ընծայել։

Հայոց Պատմութիւնը հսկայ քայլ մը կ'առնուի դէպի յառաջ, — ինչ որ չի նշանակեր՝ թէ նպատակին հասած ըլլայ։

Հ. Կ. Տ. ՍԱԼԱՍԿԱՆ

Դէպ ի երկինք բարձրացած աչքերը միշտ գեղեցիկ են, ինչ ալ ըլլան։

Անհատութիւնը մտքի արտ մ'է, ամբարշտութիւն՝ սրտի։

Տաղանդը մեղու մ'է, սրամտութիւնը՝ թիթեռնիկ մը։

Հարցումները՝ մտքի ընդարձակութիւնը ցոյց կու տան, պատասխաններն՝ անոր նրբութիւնը։

ԺԱՊԵՏ

Յ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ

Ինչ անոյշ է շարեւ չափուած բառեր, և թափել անոնց վրայ բանաստեղծի մըտքին բոյրը, և լսել մտքերու ծաղկաբանէն՝ երգին ներդաշնակութիւնը։

Եւ ումէն ուսանայ զրիչ շարժող՝ գինովցիք է տաղաչափականին ներշնչումովը, չափուած բառերու քաղցրութեամբ մագնիսացած և երգած։

Յիսուն տարի առաջ Աբովեան շրջանին՝ դուրին էր սագին ձայնով ուշագրաւ ըլլալ, երգիչին հոգին կը քննէին, ո՛չ երգին հրապոյրը, Նորագոյն քերթողներու խառնամբոխին պարագլուխ Յ. Յովհաննիսեան, խստաօլահանջ քննադատութեան դարուն մէջ կը զարնէր իր բամբուր, երգը հինիքէն սուրված էր։ Նորութիւն մը չունէր, ու մենք նորութիւն կը սպասէինք։ Ուր էր թէ բնաւ երգած չըլլար գարունը և խնկարոյր ծաղիկները, կարկաչահոս վտակը և կանաչագոգնոտ բլուրները, չքնաղ կոյսը և անոր սէրն ու համբոյր։ Այդ տեղ ցոյց տուած է անտանելի միօրինակութիւն. առ հասարակ կարելի է ըսել որ Պ. Յ. Յովհաննիսեան փափաքի ու մաղթանքի երգիչն է եղած. իր մէջ վերին աստիճանի գնահատելի է քնարին անկեղծ շեշտը. ինքն իր բերնով թող ըսէ, թէ ինչ է իր գաղափարականը։

«Աղբատութիւն ես սիրեցի,
Խեղճի լացը, հառաչանք,
Եւ՝ քնարիկ նուիրեցի
Վիշա երգիչու և տանջանք»։

Ուրեմն հանրութեան ցաւերուն երգիչն է ուղած ըլլալ. փափաքներ է, քան թէ եղած. ինքը խրատող է աւելի, քան թէ լացող ու հառաչող։ Վիշտը, ցաւը, տառապանքը երգելու համար, գթութիւն շարժող կորով չունի. լացիք է, բայց չէ կըրցած լացընել։

Հիացող մըն է Գամառ Քաթիպայի, Պոռոգանցի և Շահագիգի, անոնց հոգին